

ΕΛΛΑΣ - ΟΡΕΣ
ΕΠΙΣΤΟΛΙΚΟΝ ΔΕΛΤΑΡΙΟΝ
ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
UNION POSTALE
Union des Postes

Γιά τήν ανάπτυξη τῆς ἐπιστήμης τοῦ χώρου στήν Ἑλλάδα

Γιώργος Πρεβελάκης

Ἐπιστήμες τοῦ χώρου ἢ ἐπιστήμη τοῦ χώρου;

Τό ἄρθρο αὐτό ἀναφέρεται στήν ἐπιστημονική μελέτη τοῦ χώρου σέ σχέση μέ τόν ἄνθρωπο ὡς κοινωνικό ὄν. Δέν θά ἀσχοληθεῖ ἐπομένως μέ τίς φυσικές ἐπιστήμες τοῦ χώρου, ὅπως εἶναι ἡ γεωλογία, ἡ γεωδαισία, κλπ. Εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη νά διευκρινιστεῖ, ἔστω καί στοιχειωδῶς, τό πῶς νοεῖται ὁ χώρος: Πρόκειται ἐδῶ γιά τό συγκεκριμένο χώρο, τό χώρο μέ τήν τρέχουσα ἔννοια, τό γεωγραφικό χώρο, καί ὄχι γιά ἀφηρημένους χώρους, ὅπως ὁ οἰκονομικός χώρος, οἱ μαθηματικοί χώροι, κ.ο.κ.

Πολλές ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες ἀσχολοῦνται μέ τό γεωγραφικό χώρο. Ἡ σύγχρονη ἱστορική ἐρευνα (καί ὄχι ἀπο-

κλειστικά ἡ γεωῖστορία τοῦ Braudel), ἡ κοινωνιολογία, ἡ οἰκονομολογία καί ἄλλες ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες προσπαθοῦν νά ἐντάξουν τή χωρική διάσταση στήν προβληματική τους. Ὁρισμένοι ὁμως κλάδοι (πού δέν εἶναι ὅλοι ἐπιστημονικοί) ὁρίζουν τό χώρο, στή σχέση του πάντα μέ τόν ἄνθρωπο, ὡς τό κύριο ἀντικείμενό τους. Τέτοιοι κλάδοι εἶναι ἡ χωροταξία, ἡ πολεοδομία, ἡ ἀστική σχεδιοποίηση, ἡ περιφερειακή σχεδιοποίηση, ἡ ὁργάνωση τοῦ χώρου, ἡ ἐφαρμοσμένη γεωγραφία, τέλος ἡ γεωγραφία.

Τά ὅρια τῶν κλάδων αὐτῶν εἶναι ἀσαφῆ καί μεταξύ τους καί σέ σχέση μέ ἄλλους ἐπιστημονικούς χώρους. Αὐτό ὀφείλεται στίς εἰδικές τοπικές καί ἱστορικές συνθήκες τῆς γένεσης καί τῆς ἀνάπτυξής τους, καθῶς καί στό γεγονός ὅτι, παρόλο πού μερικοί ἔχουν ἤδη σημαντικό παρελθόν, δέν ἔχουν φτάσει ἀκόμα σέ ἱκανοποιητικό ἐπίπεδο θεωρητικοποίησης καί αὐστηρότητας στόν ὁρισμό τῶν κατηγοριῶν τους, ἄρα δέν μποροῦν νά ὁρίσουν μέ ἀκρίβεια τόν ἑαυτό τους.

Ὑπάρχει παρ' ὅλα αὐτά μιά διάκριση ἀνάμεσα στούς κλάδους αὐτούς, πού ἐνῶ εἶναι ἀρκετά βασική καί σαφής, δέν ὑπογραμμίζεται πάντα. Ἀπό ὅλους τοὺς κλάδους μόνο ἕνας μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ, μέ τήν αὐστηρή ἔννοια τοῦ ὄρου, ἐπιστήμη: πρόκειται γιά τή γεωγραφία. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι

στην πραγματικότητα σύνολα γνώσεων τεχνικών και πρακτικών. Η κρίση διαφέρει τότε από τη γεωγραφία, διαφορά που μας οδηγεί να χωροθετήσουμε τη γεωγραφία επιστήμη αλλά όχι και τους κλάδους αυτούς. «Βρίσκεται στο ότι ο τελικός σκοπός των πολεοδομικών μελετών [και] επέκτασή των χωροταξικών κλπ.] δεν είναι η κατασκευή γνώσης και η μίσηση σε προσλήματα, παρά κάποια μορφή δημιουργικής δράσης». ¹ Με άλλα λόγια οι κλάδοι αυτοί, που μπορούμε να τους περιλάβουμε κάτω από το γενικό τίτλο «ρύθμιση του χώρου», ² αποσκοπούν στην *παρέμβαση* στο χώρο, που καθορίζεται με άμεση ή έμμεση σειρά στόχων. Οι στόχοι αυτοί προκύπτουν από οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, ιδεολογικά πρότυπα, που εφαρμόζονται και τείνουν να μετασχηματίζουν ή, αντίθετα, να συντηρούν τις δομές της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας πραγματοποιείται ή παρέμβαση. Η κοινωνική πρακτική της ρύθμισης του χώρου έχει επομένως ένα στοιχείο αμεσότητας, αντίθετα με τη γεωγραφία που, ως επιστήμη, επιδρά κοινωνικά κατά τρόπο πιο έμμεσο.

Τά παραπάνω δεν πρέπει να θεωρηθούν προσπάθεια να υποτιμηθεί ο πολεοδόμος, ο χωροτάκτης, κ.ο.κ. προς όφελος του γεωγράφου. Ο γεωγράφος μπορεί να ενεργεί «μη επιστημονικά» όταν ασκεί εφαρμοσμένη γεωγραφία, όπως και ο πολεοδόμος να υιοθετεί την επιστημονική στάση καθώς μελετάει τα φαινόμενα της πόλης, αλλά τότε δεν κάνει πολεοδομία, κάνει αστική γεωγραφία.

Η «κρίση του χώρου» και η κρίση της γεωγραφίας

Οι κλάδοι της ρύθμισης του χώρου αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες, και ιδιαίτερα την τελευταία εικοσαετία. Ο λόγος για την ανάπτυξη των κλάδων αυτών δεν είναι ότι ο άνθρωπος χρειάστηκε ξαφνικά να ρυθμίσει το χώρο ή να παρέμβει σ' αυτόν, σάν να μη δρούσε ρυθμιστικά στο χώρο στο παρελθόν· η ανάπτυξη των κλάδων αυτών ανταποκρίνεται στην ανάγκη να αντιμετωπιστούν μία σειρά δυσεπίλυτα προβλήματα που σχετίζονται με το χώρο, με το περιβάλλον υπό την ενρύτερη έννοια, και που τείνουν να εξύνονται συνεχώς, φτάνοντας σε πρωτόγνωρη για την ανθρωπότητα ένταση.

Τά προβλήματα αυτά ορισμένοι τα θεωρούν συμπτώματα μίας *κρίσης του χώρου* που άρχισε με τη βιομηχανική επανάσταση και γίνεται συνεχώς βαθύτερη. Η υπόθεση της κρίσης του χώρου χρειάζεται βέβαια να διευκρινιστεί και να αποδειχτεί, πάντως, από πρώτη όψη, ανταποκρίνεται σε κάποια, αισθητή τουλάχιστον, πραγματικότητα. Ως εκδηλώσεις της κρίσης του χώρου αναφέρονται :

ή καταστροφή της βιοσφαίρας από τη βιομηχανική ανάπτυξη·

ο περιορισμός των δυνατοτήτων διατροφής εκεί ακριβώς όπου συγκεντρώνονται οι μεγαλύτερες πληθυσμιακές μάζες·

ή δημογραφική έκρηξη που έχει ξεκινήσει εδώ και τριάντα χρόνια·

ή ασυγκράτητη επέκταση των αστικών συγχροτημάτων·

ή ένταση των ανισοτήτων σε παγκόσμια κλίμακα·

ή αντιπαράθεση των υπερδυνάμεων που οδηγεί στον αγώνα δρόμου των εξοπλισμών. ³

Αν από τη διεθνή κλίμακα περάσουμε στην εθνική, βλέπουμε να αναπαράγεται σε κάθε χώρα, αλλά σε διάφορους βαθμούς, ανάλογα με το οικονομικό σύστημα και το βαθμό ανάπτυξης, κάποια «κρίση του χώρου». Στη χώρα μας έχει εκδηλωθεί αναμφισβήτητα. Εδώ και μερικά χρόνια μάλιστα έχει γίνει τόσο ευαγής, που ακόμα και νεοεργητικοί παρόροντες την διαπιστώνουν με έκπληξη και άμνησιν. ⁴

Η «κρίση του χώρου» οδήγησε επομένως στην ανάπτυξη των κλάδων της ρύθμισης του χώρου, καθώς οι διάφορες νεοεργητικές προσπάθειες να παρέμβουν για να επιφέρουν διορθώσεις, άρχικά στον τα προσλήματα του χώρου έπαρναν εξοχρητισμένη μορφή, και λίγο λίγο για να προλαβαίνουν τέτοιες καταστάσεις, όσο βέβαια αυτό είναι δυνατό, ανάλογα με τα οικονομικά συστήματα κλπ. Σε μερικές περιπτώσεις όμως η ρύθμιση γίνεται σε τέτοια γεωγραφικά κλίμακα, που ο όρος «ρύθμιση του χώρου» μόνο όρια μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Πρόκειται ουσιαστικά για γεωγραφικές στρατηγικές σε παγκόσμια κλίμακα, όπως αυτές που επεξεργάζονται τα επιτελεία των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ. Στις γεωγραφικές αυτές στρατηγικές λαμβάνονται υπόψη θέματα όπως η παγκόσμια παραγωγή τροφίμων, η δημογραφική αύξηση, τοπικές εντάσεις μελετημένες σε πλαίσια γεωγραφικά όλο και πλατύτερα, κ.ά. Η γεωπολιτική ξανακάινει έτσι την εμφάνισή της (αν υποθέσουμε ότι εξαφανίστηκε ποτέ) με τη μορφή της εφαρμοσμένης γεωγραφίας, που επεξεργάζεται στρατηγικές σε διεθνή κλίμακα. Η στρατηγική και η τακτική του πολέμου του Βιετνάμ αναφέρονται, κατά τον Lacoste, σε πόλεμο γεωγραφικό, ούτε καν σε πόλεμο οικολογικό, όπως τον ονόμασαν μερικοί, γιατί η επιδίωξη δεν ήταν «να καταστραφούν ή να ανατραπούν οικολογικές σχέσεις, παρά να τροποποιηθούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν χιλιάδες άνθρωποι». ⁵ Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η γεωγραφία ήταν, και δεν έπαψε να είναι, επιστήμη των στρατιωτικών, και ότι το βασικό γεωγραφικό δεδομένο, ή χάρτης, είναι επίσης βασικό στρατηγικό και τακτικό δεδομένο· γι' αυτό άλλωστε οι χάρτες ήταν παλαιότερα απόρητοι, και, συχνά από κάποια αδράνεια, εξακολουθούν να είναι σε ορισμένες χώρες, ανάμεσα στις οποίες και η δική μας.

Αν οι κλάδοι της ρύθμισης του χώρου αναπτύσσονται, άλλου περισσότερο και άλλου λιγότερο, δεν σημαίνει το ίδιο και με την επιστήμη του χώρου, τη γεωγραφία. Αυτό οφείλεται, σε τελευταία ανάλυση, στο ότι στόχος είναι η θεραπεία των συμ-

1. «La différence fondamentale [entre urbanistes et géographes] demeure cependant que la finalité des études d'urbanisme n'est pas l'acquisition d'une connaissance et l'initiation à des problèmes, mais une action créatrice. En cela, l'urbanisme est une discipline et une technique, et non une science». άρθρο «Πολεοδομία» (=Urbanisme-1), P. George (υπό τη διεύθυνση), *Dictionnaire de la Géographie*, β' έκδοση, P.U.F., Παρίσι, 1974, σ. 432.

2. Ο όρος «ρύθμιση του χώρου» παρουσιάστηκε ως περιληπτικός όλων των κλάδων που αναφέρει, στο σχετικό άρθρο των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων*, Βλ. *Αρχιτεκτονικά Θεμάτα*, 11, 1977.

3. Βλ. Y. Lacoste, *La Géographie, ça sert, d'abord, à faire la guerre*, Maspero, Παρίσι, 1976, σ. 130.

4. Πρόβλ. την άμνησιν του πρωθυπουργού μπροστά στο κυκλοφοριακό πρόβλημα της Αθήνας, όπως εμφανίζεται στις δηλώσεις του μετά από σχετική σύσκεψη : α) υπάρχει τέτοιο χάος στην Αθήνα ώστε μία λύση θα ήταν να γκρεμιστεί τουλάχιστον η μισή (!) για να διορθωθεί κάπως η κατάσταση, αλλά αυτό είναι αδύνατο, β) το αρχικό σχέδιο της Αθήνας ήταν του Κλεάνθη [sic], προέβλεπε μία πόλη 10.000 κατοίκων, και τελικά έγινε πόλη 3 εκατομμυρίων κατοίκων, γ) «Η Αθήνα είναι η μόνη [sic] πόλη στον κόσμο που χτίστηκε χωρίς σχέδιο. Αίγλη, 19.4.78.

5. Y. Lacoste, έ. ά. σ. 14. Επίσης του ίδιου : «Enquête sur le bombardement des digues du fleuve Rouge (Vietnam, été 1972)», *Herodote*, no 1, 1976.

πρωμάτων της κρίσης, όχι η έρμηνεία της. Έτσι, παρατηρούμε ότι η μόνη σχολή που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια⁶ είναι η σχολή της νέας γεωγραφίας, δηλαδή μια θετικιστική σχολή αμερικανικής προέλευσης που στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη μαθηματική έκφραση (στίς «ποσοτικές» μεθόδους). Η σχολή αυτή, παρά τις προσφορές της στη δημιουργία εκλεπτυσμένων εργαλείων με τα όποια ανιχνεύονται οι δυνατότητές μας να αναλύσουμε συγκεκριμένους γεωγραφικούς χώρους, «αποτελεί το ιδανικό μέσο για να παραδλέψουμε τα δομικά προβλήματα... Με τον τρόπο που σχηματίζουν τις κατηγορίες τους, οι θεωρίες αυτές εμποδίζουν τους έρευνητές να διεκδύσουν στίς ανταγωνιστικές σχέσεις που είναι έγγενείς στον καπιταλισμό. Τα θέματα που αναφέρονται σε συγκεκριμένες κοινωνίες μεταφράζονται στη γλώσσα του γραμμικού προγραμματισμού, της θεωρίας των παιγνίων, της ανάλυσης έντροπίας, των συναρτήσεων παραγωγής. Σ' αυτό το σχήμα δεν υπάρχει θέση για τις παραγωγικές σχέσεις».⁷ Όμως, η ανάπτυξη της όποιας γνώσης, που συνεπάγεται η πρόοδος της «νέας γεωγραφίας», μπορεί να οδηγήσει σε νέες θεωρήσεις, γι' αυτό και οι σχετικές μελέτες παραμένουν μέχρι τώρα αποσπασματικές και, στο ακαδημαϊκό επίπεδο τουλάχιστον, δεν επιχειρούνται μεγάλες συνθέσεις βασισμένες στίς μελέτες περιπτώσεων. Τέτοιες συνθέσεις μπορεί εύλογα να πιστέψει κανείς ότι γίνονται στα άδυτα κάποιων επιτελείων.

Η έπιστήμη και η ρύθμιση του χώρου είναι ανύπαρκτες στην Ελλάδα

Παρά τα προβλήματα και τις αμφισβητήσεις της έπιστήμης της γεωγραφίας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η γεωγραφική γνώση

είναι μία σημαντική δύναμη στα χέρια του λαού, κάποιας κοινωνικής τάξης, όπως άλλωστε και η ιστορική γνώση. Έτσι η γεωγραφία είναι έπιστήμη ανύπαρκτη στην Ελλάδα, περισσότερο ακόμα και από την ιστορία, και για τους ίδιους λόγους. Το θέμα της ρύθμισης του χώρου, έπειδή συνδέεται και με άλλα επίπεδα της κοινωνικής δομής πέρα από το ιδεολογικό, και μάλιστα κατά τρόπο πολύ άμεσο μερικές φορές, είναι πιο περίπλοκο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι τελικά διαφορετικοί οι παράγοντες που καθορίζουν την εξέλιξη του.

Θά πρέπει να έχει γίνει κατανοητό και στον λιγότερο μυημένο αναγνώστη ότι η γεωγραφία δεν έχει καμιά σχέση με αυτό που μάθαμε να θεωρούμε γεωγραφία στο σχολείο, δηλαδή μία καταλογογραφική απαρίθμηση βουνών, πεδιάδων, τοπωνυμίων, κρατών, προϊόντων, κ.ο.κ., χωρίς καμιά έσωτερική συνοχή. Αυτή η «γεωγραφία» δεν ανταποκρίνεται ούτε στίς απαιτήσεις μίας πατριδογνωσίας, και η ανάμνησή της σίγουρα αποτελεί αναστολή που πρέπει να την ξεπεράσει κανείς για να ασχοληθεί με την πραγματική γεωγραφία. Όμως, έξω απ' αυτή τη σχολική «γεωγραφία», το ενδιαφέρον του κόσμου για τα

6. Θά έπρεπε ίσως να αναφέρουμε και τη μαρξιστική σχολή, η κατεύθυνση, που προσπαθεί επίσης να ανανεώσει την παραδοσιακή γεωγραφία. Μολονότι έχει κάνει προόδους τα τελευταία χρόνια, στη Γαλλία κυρίως, παραμένει πάντως στο επίπεδο της κριτικής της παραδοσιακής γεωγραφίας, όπως και της «νέας γεωγραφίας», χωρίς να μπορεί ακόμα να προτείνει ένα σχήμα συνολικό για την ανανέωση της γεωγραφικής σκέψης. Οι λόγοι γι' αυτή την καθυστέρηση, πέρα από τους γενικότερους λόγους της καθυστέρησης της μαρξιστικής σκέψης, δεν είναι άσχετοι και με το γεγονός ότι τα κλασικά μαρξιστικά κείμενα δεν αναφέρονται ιδιαίτερα στα θέματα του χώρου, αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει π.χ. με την ιστορία ή την οικονομολογία.

7. P. Sney, «Marx and the Students of Space», *L' Espace géographique*, 1/1978, σ. 23-24.

προβλήματα του χώρου υπάρχει, αν και εκδηλώνεται εύκαιρα, γιατί η πληροφόρησή του είναι κι αυτή εύκαιριακή και αποσπασματική. Οί πολιτικοί φορείς, που αντανακλούν τό γενικότερο επίπεδο παιδείας, αντιλαμβάνονται επίσης τά γεωγραφικά προβλήματα κατά τρόπο εύκαιριακό και αποσπασματικό, χωρίς νά συλλαμβάνουν ούτε τή δυναμική τους ούτε τή δύναμη αλλαγής που μπορεί νά περικλείει ή γεωγραφική γνώση.⁸

Η γεωγραφία είναι λοιπόν ανύπαρκτη στη χώρα μας; Ναι, αν εξαιρέσουμε λιγοστές προσπάθειες, που δέν αλλάζουν πάντως τή γενική εικόνα. Αναφέρομαι κυρίως στην προσφορά των Γάλλων γεωγράφων (και ενός Αμερικανού) που συνεργάστηκαν μέ τό ΕΚΚΕ και τό ΚΕΠΕ κατά τήν περίοδο τής κεντρικής διακυβέρνησης. Οί Kayser, Pechoux, Thompson, Burgel, Sivignon, Kolodny, μέ τίς εργασίες τους, τόν *Οικονομικό και Κοινωνικό Άτλαντα τής Ελλάδος*,⁹ τήν *Ανθρωπογεωγραφία τής Ελλάδος*,¹⁰ τίς διδακτορικές διατριβές τους¹¹ γιά τά νησιά, τή Θεσσαλία, τήν Αθήνα, καθώς και άλλες δημοσιεύσεις τους,¹² έδωσαν μιά πρώτη γνώση του έλληνικού χώρου τή μεταπολεμική περίοδο. Δυστυχώς όμως ή αξιόλογη αυτή προσπάθεια έμεινε άγνωστη σέ μεγάλο βαθμό στην Ελλάδα (όχι και στό έξωτερικό) και, τό κυριότερο, δέν συνεχίστηκε. Επίσης, και αιτίες οί πρώτες εργασίες έχουν σήμερα ανάγκη ενημέρωσης. Έκτός από τήν προσπάθεια τής γαλλικής σχολής, πρέπει νά αναφερθεί κάποιο έργο που έπιτελείται, μέ πολύ περιορισμένα όμως μέσα, στό ΚΕΠΕ, σύμφωνα μέ μιά αντίληψη που δέν απέχει πολύ από τή γεωγραφική. Παρόμοια ισχύουν και γιά τό ΕΚΚΕ.

Η ανάπτυξη τής ρύθμισης του χώρου στην Ελλάδα, δηλαδή ούσιαστικά τής χωροταξίας και τής πολεοδομίας, είναι φαινομενικά σημαντικότερη απ' ό,τι τής γεωγραφίας. Τό θέμα τής ρύθμισης του χώρου στην Ελλάδα έχει ξεταστεί σέ κάποια έκταση στά *Αρχιτεκτονικά Θέματα*.¹³ Άς τονιστεί όμως ακόμα μιά φορά ότι, παρά τά επιφαινόμενα, ούτε χωροταξία ούτε πολεοδομία έχουμε στην Ελλάδα. Γίνονται μελέτες κατά πιστή αντιγραφή τής ξένης παράδοσης, άχρηστες σέ μεγάλο βαθμό, που μένουν σέ συρτάρια. Οί Έλληνες πολεοδόμοι, όπως σωστά γράφει ή Α. Λεοντίδου - Έμμανουήλ, «παγιδευμένοι στην συντηρητικότητα του έλληνικού διοικητικού μηχανισμού ή εκπαιδευμένοι στό έξωτερικό... μαθαίνουν νά άφομοιώνουν όλα τά ακίνδυνα ιδεολογικά ρεύματα... Τήν πραγματικότητα του τόπου μας και τή δική μας παράδοση δέν τή διδάσκονται πουθενά, έτσι ώστε οί στρατηγικές νά προκύψουν οργανικά, νά ανταποκριθούν σέ τοπικές αναγκαιότητες και νά γίνουν πράξη που μέ τή σειρά της θά προσανατολίσει πρός νέες κατευθύνσεις».¹⁴ Και πιά κάτω γράφει, και αυτό είναι ένα σημείο που ιδιαίτερα πρέπει νά υπογραμμιστεί: «Όσο φάνεται πώς δέν μπορεί νά ξεκινήσει μιά τέτοια διαδικασία συνειδητοποίησης όσο ή δουλειά των πολεοδόμων μένει μετέωρη, όσο τά ρυθμιστικά και πολεοδομικά σχέδια δέν εφαρμόζονται».¹⁴ Οί λόγοι που δέν εφαρμόζονται είναι βέβαια οί ίδιοι λόγοι που και άλλες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην Ελλάδα αποτελματώνονται πριν ακόμα ξεκινήσουν.

Τά προβλήματα του χώρου όμως έχουν δξυνθεί σέ πολύ μεγάλο βαθμό. Έφτασαν πιά, αφού έχουν θίξει οσοδάρ τίς λαϊκές μάζες και τά συμφέροντά τους μέ τή χειροτέρευση του πλαισίου ζωής στην πόλη και στό χωριό, μέ τήν έξωτερική και

τήν έξωτερική μετανάστευση, μέ τήν αλλοίωση του τοπίου, μέ τήν καταστροφή τής πολιτιστικής κληρονομιάς, μέ τίς πλημμύρες του τελευταίου χρόνου από τίς όποιες απειλήθηκε όχι μόνο ή περιοχή αλλά και ή ζωή του κόσμου, μέ όλα τά δεινά που βλέπουμε νά σωρεύονται ένα ένα, νά θίγουν και τά συμφέροντα των πολύ λίγων, τίς φορές, π.χ., που ή Αθήνα, ή βάση τής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής έξουσίας, δέν μπορεί νά λειτουργήσει ως υλικό υπόβαθρο τής έξουσίας αυτής, μόνο και μόνο από τήν ένταση του κυκλοφοριακού προβλήματος.

Όμως τά προβλήματα του χώρου δέν είναι μόνο υπόθεση έξωτερικής πολιτικής. Η διένεξη μέ τήν Τουρκία έχει βάσεις γεωγραφικές. Οί άφορμές, τό Κυπριακό και τό ζήτημα του Αιγαίου, είναι προφανώς έδαφικά ζητήματα, αλλά τό θέμα δέν περιορίζεται εκεί. Η ουσία του προβλήματος βρίσκεται στην διαφορετική δυναμική τής πληθυσμιακής ανάπτυξης ανάμεσα στις δύο χώρες, και ποσοτικά και ποιοτικά.¹⁵ Αυτή στηρίζει τόν τουρκικό έπεκτατισμό, που άρθρώνεται βέβαια μέ τή σειρά του στους διεθνείς ανταγωνισμούς. Η διαμόρφωση μιάς μακροπρόθεσμης στρατηγικής σέ σχέση μέ τήν απειλή αυτή δέν μπορεί νά βασιστεί άλλου, παρά σέ βαθιά γνώση των γεωγραφικών δεδομένων, όπως βέβαια και στην άπόφαση νά ληφθούν ριζικά μέτρα χωροταξικής και δημογραφικής πολιτικής.¹⁶

Τό ζήτημα των σχέσεων μας μέ τόν διεθνή γεωγραφικό μας περίγυρο άπαιτεί επίσης τήν ανάπτυξη τής γεωγραφικής γνώσης, είτε πρόκειται γιά τή θέση τής Ελλάδας σέ ένα βαλκανικό οικονομικό χώρο, είτε γιά τό ζήτημα τής ένταξης στην ΕΟΚ, είτε γιά άλλα θέματα, όπως π.χ. οί σχέσεις μας μέ τούς μεσογειακούς λαούς. Ιδιαίτερα γιά τό θέμα τής ΕΟΚ, τό πρόβλημα πρέπει νά έχει ήδη τεθεί μέ δξύτητα: και σέ σχέση μέ τήν άδυναμία μας νά πληροφορήσουμε τούς ξένους γιά τήν ίδια μας τή χώρα, και σέ σχέση μέ τή χειροτέρευση τής διαπραγματευτικής

8. Άν και στις τελευταίες έτιολόγες δόθηκε κάποια έμφαση στά γεωγραφικά προβλήματα από όρισμένες πλευρές. Η ήγεσία του ΠΑΣΟΚ μοιάζει νά έχει κατανοήσει περισσότερο ότι ή γεωγραφική γνώση και άνάλυση αποτελεί άπλο.

9. Κ.Ε.Π.Ε., Ε.Σ.Υ.Ε., Κ.Κ.Ε., *Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας τής Ελλάδος*, Αθήνα, 1964.

10. Β. Kayser, *Ανθρωπογεωγραφία τής Ελλάδος*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα, 1968 (150 σ.).

11. G. Burgel, *Athènes, Etude de la Croissance d'une Capitale méditerranéenne*, thèse d'Etat, Παρίσι, 1974, άνέκδοτη πρός τό παρόν.

Ε. Kolodny, *La Population des Iles de la Grèce*, thèse d'Etat, Aix-en-Provence, 1974, 2 τόμοι+άτλας (423 σ.+829 σ.+άτλας).

Μ. Sivignon, *La Thessalie*, thèse d'Etat, Λυόν, 1975 (572 σ.).

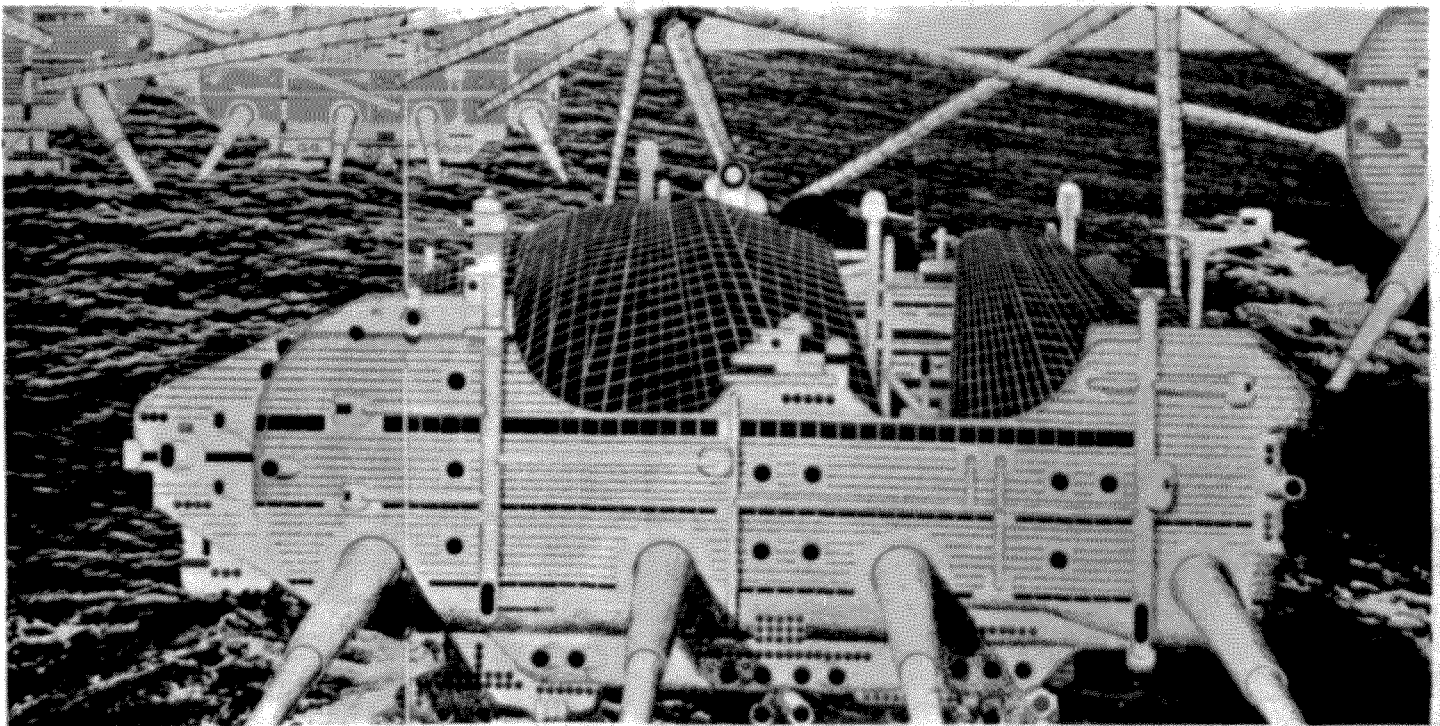
12. Πολλά άρθρα σέ διάφορα περιοδικά. Επίσης τό βιβλίο: Β. Kayser, Ρ.-Υ. Pechoux και Μ. Sivignon, *Exode rural et Attraction urbaine en Grèce*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1971 (223 σ.+φωτογραφίες και χάρτες). Θά έπρεπε ίσως νά αναφέρουμε και ένα πολύ προγενέστερο έργο άνθρωπογεωγραφίας, γραμμένο από Έλληνα στό πνεύμα τής γαλλικής γεωγραφικής σχολής, γιά νά τιμήσουμε και μόνο μιά πρωτοπορία που έχει μένει έντυπωσιακά άγνωστη: Ρ. J. Ilhéou, *L'Attique, au point de vue physique et économique*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1951 (376 σ.).

13. *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, έ.ά.

14. Α. Λεοντίδου-Έμμανουήλ, «Σχέδιο άνάλυσης τής δομής τής πόλης και του ρόλου τής πολεοδομίας στην σύγχρονη Ελλάδα. Αδιέξοδα και προοπτικές», ατό-τόθι, σ. 100.

15. Πρβλ. τούς ύπολογισμούς του καθηγητή Βαλαώρα, σύμφωνα μέ τούς όποιους ο πληθυσμός τής Ελλάδας τό 2.000 θά είναι 9,6 εκατ., ενώ τής Τουρκίας 72,6 εκατ. Τά αντίστοιχα νοήματα γιά τό 1950 ήταν 7,6 εκατ. και 20,8 εκατ. Β. Βαλαώρα, «Η Οικουμένη, οί Έυρωπαίοι και οί Έλληνες», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 1169, 30.9.76, σ. 3-4.

16. Πρβλ. και τίς έπισημάνσεις ενός στρατιωτικού: Γ. Ι. Ίωρδανίδης, «Χωροταξία», τό Βήμα, 9.5.76.

μας θέσης από τό γεγονός ότι οί ξένοι γνωρίζουν καλύτερα τήν Ἑλλάδα, καί ἐπομένως τά προβλήματα πού θά προκύψουν από τήν ἔνταξη, από ὅ,τι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.

Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφίας στήν Ἑλλάδα

Καί ἂν ἀκόμα ὑποθέσουμε ὅτι οἱ ἀντικειμενικές δυσκολίες (δηλαδή οἱ δυσκολίες πού προκύπτουν ἀπό τήν ἔλλειψη μέσων καί θεσμῶν) μποροῦν νά ἀντιμετωπιστοῦν, τό πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς γεωγραφίας στήν Ἑλλάδα δέν θά ἔχει λυθεῖ· ἀπλῶς θά ἔχει γίνει τό σημαντικότερο βῆμα γιά τήν ἐπίλυσή του. Ὑπάρχει καί ἓνα σοβαρό θέμα ὑποκειμενικῶν δυσκολιῶν, πού δέν μπορεῖ νά μείνει ἀμνημόνευτο.

Οἱ ὑποκειμενικές, ἡ ἐπιστημονικές, δυσκολίες ἀναφέρονται ἀπό τή μιά στήν ἔλλειψη παράδοσης στή χώρα μας, καί ἀπό τήν ἄλλη στήν κρίση τῆς γεωγραφίας καθεαυτή. Τά ἐργαλεῖα τῆς γεωγραφικῆς ἐπιστήμης ἀμφισβητοῦνται καί ὅταν ἀκόμα οἱ μελέτες ἀναφέρονται στίς χώρες ὅπου αὐτά τά ἐργαλεῖα ἀναπτύχθηκαν. Γίνονται πολύ πιά ἀμφισβητήσιμα ὅταν ἐφαρμόζονται σέ χώρες μέ διαφορετικές δομές καί ἱστορική ἐξέλιξη, καί καταλήγουν νά εἶναι ἀχρηστα ὅταν πρόκειται γιά χώρες τοῦ τρίτου ἢ, περισσότερο, τοῦ τέταρτου κόσμου.¹⁷

Δέν ἀνήκει βέβαια ἡ Ἑλλάδα οὔτε στόν τρίτο οὔτε στόν τέταρτο κόσμο· ὅμως τό πρόβλημα ὑπάρχει καί γιά μᾶς, καί ἔχουμε δυστυχῶς κακό παρελθόν στήν ἀντιγραφή ξένων προτύπων, στά ὁποῖα «ἐφαρμόζουμε» τή δική μας πραγματικότητα. Τό ζήτημα αὐτό πρέπει νά τό προσέξουμε ἰδιαίτερα, γιατί, ἂν ἄλλες ἐπιστήμες μποροῦν σέ κάποιο βαθμό νά χρησιμοποιοῦν ἐργαλεῖα, κατηγορίες, μεθόδους κατὰ τρόπο λίγο πολύ ἀδιάφορο ὡς πρός τίς τοπικές συνθήκες, ἡ οὐσία τῆς γεωγραφικῆς σχέσης βρίσκεται στό νά φέρνει στήν ἐπιφάνεια τίς τοπικές διαφορές. Καί, ἂν ἐπρόκειτο νά σχηματίσουμε ἓνα σῶμα Ἑλλήνων ἐπιστημόνων τοῦ χώρου πού νά πέφτουν σέ ἓνα τέ-

τοιο λάθος, θά ἦταν καλύτερο νά μετακαλοῦσαμε ξένους, πού, ἀπό τήν ιδιότητά τους τοῦ γεωγράφου καθεαυτή, καταλαβαίνουν τή σημασία τῶν τοπικῶν συνθηκῶν.

Μετά τήν ἐπισήμανση τοῦ θεμελιακοῦ αὐτοῦ προβλήματος, ἄς ἐξετάσουμε τό ἐρώτημα πῶς θά μπορούσε νά μεθοδευτεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφικῆς ἐπιστήμης στή χώρα μας (τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ρύθμισης τοῦ χώρου δέν θά ἐξεταστεῖ ἄλλο, γιατί ἔχει κάπως θιγεῖ στά *Ἀρχιτεκτονικά Θέματα*, γιατί εἶναι πιά περίπλοκο, καί, τέλος, γιατί ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφίας μπορεῖ νά παίξει καταλυτικό ρόλο στήν ἀνάπτυξη τῶν κλάδων αὐτῶν).

Πρῶτο ἀπ' ὅλα τίθεται τό θέμα τῆς ἀναγκαίας ὑποδομῆς, ὑλικῆς καί ἀνθρώπινης. Ἀναφέρθηκε προηγουμένως ἡ προσπάθεια τῶν Γάλλων γεωγράφων τήν περίοδο τῆς κεντρῶας διακυβέρνησης καί λίγο μετά· δυστυχῶς, τό πέρασμά τους ἀπό τήν Ἑλλάδα λίγα πράγματα ἔχει ἀφήσει πού θά μπορούσαν νά στηρίξουν μιά νέα προσπάθεια· τίς δημοσιεύσεις τους καί κάποια μικρῇ γενικῇ βιβλιογραφική τεκμηρίωση, κυρίως στή βιβλιοθήκη τοῦ ΕΚΚΕ. Κάποιο βῆμα ἐπίσης εἶναι ἡ δημιουργία ἑδρας ἀστικῆς καί περιφερειακῆς γεωγραφίας στή σχολή τῶν Τοπογράφων τοῦ ΕΜΠ· δυστυχῶς δέν ἔχει οὐσιαστικά λειτουργήσει ἀκόμα, καί εἶναι ἀμφίβολο πόσο θά μπορέσει νά παίξει οὐσιαστικό ρόλο, ἂν δέν δημιουργηθοῦν παράλληλα καί ἄλλες προϋποθέσεις, ἂν δέν ἀναπτυχθεῖ παράλληλα ἡ γεωγραφική ἔρευνα. Τέλος, στό πλαίσιο μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στό ἐξωτερικό, ὀρισμένοι νέοι ἀλλά καί παλαιότεροι ἐπιστήμονες εὐαίσθητοποιήθηκαν, ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ, γύρω ἀπό τή γεωγραφία καί τίς μεθόδους τῆς, καί σ' αὐτή τήν εὐαίσθητοποίηση ὀφείλεται ἡ κάποια ἐνασχόληση μέ τή γεωγραφία σέ ἐπιστημονικούς φορεῖς ἐρευνητικούς ἢ ἐκπαιδευτικούς, πού

17. Βλ. Μ. Santos, *Le Métier de Géographe en Pays sous-développé*, Ophrys, Παρίσι, 1971, κεφάλαιο 7, «Les problèmes de langage», σ. 57-62.

είτε ο τομέας τους εγγίζει τη γεωγραφία (π.χ. έδρες πολεοδομίας), είτε περιλαμβάνουν τυπικά και τη γεωγραφία στα ενδιαφέροντά τους, ουσιαστικά όμως διαθέτουν ελάχιστα μέσα για την ανάπτυξη της γεωγραφικής έρευνας (ΕΚΚΕ, ΚΕΠΕ).

Είναι λοιπόν φανερό ότι, όπως είναι τα πράγματα σήμερα, λείπουν σχεδόν τελείως οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της γεωγραφίας. Δεν είναι βέβαια δυνατό, από αυτή τη θέση, να διατυπωθεί ένα πλήρες πρόγραμμα για την ανάπτυξη της γεωγραφίας· κάτι τέτοιο απαιτεί ειδική μελέτη, που θα έχει νόημα να γίνει μόνο εφόσον εκφραστεί υπεύθυνα ή θέληση να αναπτυχθεί ή γεωγραφία, και προσδιοριστούν τα οικονομικά μέσα που μπορούν να διατεθούν για μία τέτοια προσπάθεια. Πάντως, οποιοδήποτε πρόγραμμα θα πρέπει να περιλάβει τους εξής προταρχικούς στόχους :

α'. Ανάπτυξη του γεωγραφικού δεδομένου και δημιουργία κέντρου τεκμηρίωσης

Όποιοσδήποτε έχει θελήσει να κάνει γεωγραφική έρευνα στην Ελλάδα έχει προσκορύνει στη δυσκολία ότι δεν υπάρχουν στοιχεία, ή, όταν υπάρχουν, είναι διάσπαρτα, δυσπρόσιτα και αμφίβολης ποιότητας. Τό πρόβλημα παρουσιάζεται στην άκραιο του μορφή τη στιγμή που ο έρευνήτης θα χρειαστεί κάποιο χάρτη ή κάποια αεροφωτογραφία, και γιατί δεν υπάρχουν χάρτες και αεροφωτογραφίες καλής ποιότητας, αλλά και, το κυριότερο, γιατί καλύπτονται από στρατιωτικό απόρρητο.

Τά ζητούμενα είναι επομένως τρία :

1. *Νά απελευθερωθεί ή γεωγραφική πληροφορία.* Τό κράτος ως μελετήσε, προσεκτικά και λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική πρακτική των αναπτυγμένων χωρών, ποιές πληροφορίες είναι πραγματικά απόρρητες, και ως αφήσει ελεύθερες τις υπόλοιπες.

2. *Νά αυξηθεί και νά βελτιωθεί ή γεωγραφική πληροφορία.* Αυτό σημαίνει, ανάμεσα σε άλλα, καλύτερη γεωγραφική λεπτομέρεια στις διάφορες απογραφές, ταχύτερη δημοσίευση αποτελεσμάτων, περισσότερες απογραφές, περισσότερες και καλύτερες αεροφωτογραφίες, κ.ο.κ.

3. *Νά δημιουργηθεί κέντρο γεωγραφικής τεκμηρίωσης.* Δηλαδή ένα κέντρο που θα περιλαμβάνει βιβλιοθήκη, χαρτοθήκη, φωτοθήκη και όποιες άλλης μορφής σύστημα τεκμηρίωσης, επεξεργασίας και αποθήκευσης γεωγραφικών πληροφοριών. Νά συγκεντρωθούν, όσο είναι ακόμα καιρός, τα ντοκουμέντα της γεωγραφικής μας ιστορίας (παλιοί χάρτες, βιβλία, αρχεία κ.ά.).

β'. Δημιουργία έρευνητικού φορέα

Δηλαδή κέντρον γεωγραφικών ερευνών. Δεν έχει σημασία αν θα είναι ένα ή πολλά, αν θα ενταχθούν σε ειρύτερους φορείς, κλπ. Σημασία έχουν τα μέσα που θα τεθούν στη διάθεσή τους, καθώς και ή παράλληλη πραγματοποίηση των υπόλοιπων στόχων. Πάντως, αν σε πρώτη φάση ο φορέας μπορεί να είναι συγκεντρωτικός για λόγους γενικότερης οικονομίας, σε δεύτερη φάση θα πρέπει να αποκεντρωθεί γεωγραφικά, μιά και, αν δεν νοείται να μελετούμε στην Αθήνα τά προβλήματα της Θράκης

ή της Κρήτης όταν πρόκειται για τις άλλες επιστημονικές προσεγγίσεις τους, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τη γεωγραφική.

γ'. Εκπαίδευση του επιστημονικού προσωπικού

Παρόλο που οι ελάχιστοι έρευνήτες που υπάρχουν στον τομέα της γεωγραφίας ή σε κοντινούς τομείς στην Ελλάδα ασχολούνται σήμερα με άλλα θέματα γιατί λείπουν οι θέσεις έρευνητών γεωγράφων, οι έλλείψεις και σ' αυτόν τον τομέα είναι μεγάλες. Για να καλυφθούν δεν αρκεί να δοθούν μερικές υποτροφίες για τό εξωτερικό. Θα χρειαστεί να ακολουθηθεί συστηματικό πρόγραμμα μετεκπαίδευσης επιστημόνων, με πανεπιστημιακές σπουδές στην Ελλάδα κατά προτίμηση, σε στενή συνεργασία με τά ξένα εκπαιδευτικά ιδρύματα υποδοχής, και παράλληλα με την εκπόνηση διατριβών που θα εντάσσονται σε έρευνητικά

τρογράμματα με ελληνικό θέμα, από κοινού προσδιορισμένα από τον ελληνικό ερευνητικό φορέα και το ξένο πανεπιστήμιο.

Παράλληλα θά πρέπει να δημιουργηθεί πρόγραμμα για την εκπαίδευση βοηθητικού και τεχνικού προσωπικού (χαρτογράφων, ειδικών σχεδιαστών, άλλων τεχνικών ειδικοτήτων).

δ. Ανάπτυξη της γεωγραφικής παιδείας

Πρέπει να δοθεί ακόμα μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη της γεωγραφικής παιδείας, στο γυμνασιακό και στο πανεπιστημιακό επίπεδο, για τρεις λόγους:

1. Για τις ανάγκες της ίδιας της έρευνας. Η μετεκπαίδευση πτό εξωτερικό μπορεί να στηρίξει την αρχή της προσπάθειας, όμως δεν είναι νοητό να στηριζόμαστε πάντα στους ξένους, ιδιαίτερα όταν η ανάπτυξη της ελληνικής γεωγραφικής γνώσης θα έχει οδηγήσει στη δημιουργία ελληνικής σχολής, με δική της πύλη, προσαρμοσμένη στα ειδικά προβλήματα της χώρας μας.

2. Για να καλυφθούν ανάγκες σε πτυχιούχους γεωγράφους που διάφορους άλλους τομείς όπου μπορούν να φανούν χρήσιμοι, δηλαδή στη μέση εκπαίδευση, στη διοίκηση, σε ιδιωτικούς οργανισμούς κλπ.

3. Η ανάγκη για βελτίωση της γυμνασιακής γεωγραφικής παιδείας εντάσσεται στην ανάγκη για γενικότερη βελτίωση του επιπέδου της παιδείας, και μάλιστα σε έναν τομέα που, όπως ράνηκε από τα προηγούμενα, είναι νευραλγικός. Η διέξοδος από την «κρίση του χώρου» δεν μπορεί να είναι παρά *δημοκρατική*, οι λύσεις δηλαδή πρέπει να στηρίζονται στη συμμετοχή του λαού, που δεν είναι δυνατή όσο δεν υπάρχει γνώση *γεωγραφική*, πλατιά διαδεδομένη. Αλλά η διάδοση της γεωγραφικής παιδείας είναι αναγκαία και σε σχέση με μία σειρά άλλους κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους, αφού καμία δραστηριότητα δεν πραγματοποιείται έξω από το συγκεκριμένο, το γεωγραφικό χώρο, που οι πολίτες, οι εργαζόμενοι, οι πτυχιωτικοί πρέπει να έχουν την ικανότητα να τον συλλάβουν ολητικά.

Οι παραπάνω όροι για την ανάπτυξη της γεωγραφίας στην Ελλάδα δεν αποτελούν βέβαια πρόγραμμα για την ανάπτυξη της, ούτε καν σχέδιο προγράμματος. Λείπουν, πριν απ' όλα, οι ιατεχνόνσεις που θα έπρεπε να πάρει η γεωγραφική έρευνα, και σε σχέση με τα θέματα που θα έπρεπε να εξεταστούν, και με σχέση με τη μέθοδο που θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί. Δυστυχώς, το χαμηλό επίπεδο της γεωγραφικής γνώσης δεν μας επιτρέπει ακόμα να δώσουμε απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα. Γι' αυτό να ξεκινήσουμε από τα «προβλήματα», δηλαδή τα συμπτώματα της κρίσης του χώρου, θα ήταν μία πολύ άμφοδότηση προσέγγιση, εμπειριστική, που δεν μπορεί να μας πάει μακριά· το να αντιγράφουμε κατηγορίες που έχουν καθοριστεί από ξένους, για άλλους χώρους, και να θεμελιώσουμε σ' αυτές τον οργανισμό μας είναι και αυτό επικίνδυνο, για λόγους του αναπτύχθηκαν παραπάνω. Φυσικά, η λύση βρίσκεται τελικά σε μία πορεία προσέγγισης, καλό είναι όμως η άφετηρία της πορείας να επιλέγεται όσο το δυνατόν προσεκτικότερα.

Υπάρχει μία κατηγορία γεωγραφικών μελετών, που δεν μπορούν να χαρακτηριστούν έρευνα με τη στενή έννοια του όρου, αλλά που προσφέρουν μία ουσιαστική τεκμηρίωση, χρήσιμη για την επιλογή της άφετηρίας αυτής, όπως άλλωστε και για μία σειρά άλλες αποφάσεις που σχετίζονται με τη λειτουργία

για της διοίκησης, της αυτοδιοίκησης, της κοινωνίας γενικότερα. Πρόκειται για τους *γεωγραφικούς άτλαντες*, που δεν έχουν καμία σχέση με τους «παγκόσμιους άτλαντες» που ξέρουμε από το σχολείο. Οι γεωγραφικοί άτλαντες εξετάζουν ένα γεωγραφικό χώρο (χώρας, περιφέρεια, αστική περιοχή κλπ.) από όσο το δυνατόν περισσότερες πλευρές (οικονομική, δημογραφική, κοινωνική, φυσική κ.ά.) και σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη γεωγραφική λεπτομέρεια. Πρόκειται δηλαδή για σύνολα από σχολιασμένους θεματικούς χάρτες μιας γεωγραφικής ένότητας, όπως ήταν ο *Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδας*.¹⁸ Οι άτλαντες αυτοί προσφέρονται για διάφορες χρήσεις, για τον έλεγχο, π.χ., επιστημονικών υποθέσεων, και στη σύνταξη τους γίνεται προσπάθεια να είναι όσο το δυνατόν «αντικειμενικοί», δηλαδή να μη συγκροτούνται με βάση κάποια κατευθυντήρια ιδέα για το ποιά είναι η ποιά πρέπει να είναι η δομή του γεωγραφικού χώρου που εξετάζεται.¹⁹ Η προετοιμασία ενός τέτοιου άτλαντα, ή άτλάντων (εκτός από τον άτλαντα της Ελλάδας που πρέπει να ξαναγίνει, γιατί ο παλιός έχει πια απαρχαιωθεί, χρειάζονται και ειδικότεροι άτλαντες περιοχών που έχουν ιδιαίτερη σημασία στον ελληνικό χώρο, όπως π.χ. της αστικής περιφέρειας της Αθήνας, των μεθοριακών περιοχών, της Βόρειας Ελλάδας κ.ά.) είναι απαραίτητη, και δεν εξαρτάται, στενά τουλάχιστον, από τον καθορισμό ενός προγράμματος ανάπτυξης της γεωγραφικής έρευνας, μπορεί επομένως να ξεκινήσει άμεσα. Οι εργασίες οι απαραίτητες για τη σύνταξη ενός άτλαντα, ή συγκέντρωση των επιστημόνων, του υλικού κλπ. σε κάποιο κέντρο έρευνών μπορεί, επιπλέον, να αποτελέσει ένα πρώτο υπόβαθρο για τη σταδιακή πραγματοποίηση των γενικότερων στόχων που συζητήθηκαν παραπάνω.

Αθήνα, Άπρίλιος 1978.

18. *Ο Οικονομικός και Κοινωνικός Άτλας της Ελλάδας* (δλ. σημείωση 9), παρόλο που δεν είναι πολύ γνωστός στην Ελλάδα, έχει μπει στη διεθνή γεωγραφική βιβλιογραφία και αναφέρεται ως ιδιαίτερα επιτυχημένο παράδειγμα γεωγραφικού άτλαντα, αν ληφθούν μάλιστα υπόψη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συντάχθηκε (μικρό χρονικό διάστημα, έλλειψεις στα δεδομένα, κλπ.). Βλ. π.χ. D. Smith, *Patterns in human Geography*, Penguin Books, 1977, σ. 312, 326-327, ή ακόμα M. Dettmann, *Géographie humaine*, A. Colin, Παρίσι, 1976, σ. 19.

19. Αντίθετα, π.χ., από τα σύνολα χαρτών που συνοδεύουν τις πολεοδομικές ή τις χωροταξικές μελέτες.